

מידע על השואה בהונגריה לפני הכיבוש הגרמני: עיון מחודש

השאלה מה היה ידוע בהונגריה על השואה עומדת במרכז המחקר על התקופה ההיא מאז משפט הדיכה של קסטנר באמצע שנות החמישים של המאה הקודמת. באותן שנים נתגלעה מחלוקת כואבת סביב השאלה מדוע רז'ה (ישראל רודולף) קסטנר, מראשי ועדת העזרה וההצלה בכודפסט, לא עשה יותר כדי להפיץ בציבור את הפרוטוקולים של אושוויץ – מידע על המחנה שהגיע לראשונה לסלובקיה באביב 1944. מחלוקת זו נשארה רלוונטית עד עצם היום הזה. מאמר זה אינו מתמקד בהפצת הפרוטוקולים אלא בשאלה נלווית: מה ידעו האנשים בהונגריה על השואה לפני תחילת הגירושים באביב 1944? זה אינו נושא חדש. אני עצמי, בין השאר, דנתי בו בעבודת הדוקטורט שכתבתי בהנחייתו של יהודה באואר בשנות השמונים של המאה העשרים.¹ ואולם בעקבות מחקרים חדשים על היבטים שונים של הנושא ומקורות חדשים שזמינים היום ראוי לעיין בו מחדש.

כך תיאר ש"ל מן העיירה טצ'ו (Técső) שברותניה הקרפטית (היום טיאצ'יב, אוקראינה) את הגעתו לאושוויץ – וכך חוו עוד יהודים הונגרים רבים את הגעתם למחנה באביב ובראשית הקיץ של שנת 1944, לאחר הכיבוש הגרמני בחודש מרץ של אותה שנה:

כשהגענו לבירקנאו חשבנו שהם ייקחו אותנו לגטו אחר. לרגע לא חשבנו שיפרידו אותנו מן המשפחות שלנו. חשבנו שנעבוד יחד באיזה מקום ובמקרה הגרוע ביותר האספקה שנקבל תהיה דלה. יצאנו מהרכבת [...] ואז הם הפרידו בין הנשים לגברים. אמרו לנו להגיד להם אם אנחנו כשירים לעבודה או לא. הם דרשו שנשלח את הילדים שעדיין לא מלאו להם 12 לזקנים. הילדים בכו משום ששלחנו אותם מאיתנו. אשתי הלכה איתם. הבטיחו לנו שנוכל להיפגש פעם בשמונה ימים. במשך ארבעה ימים האמנתי שהמשפחה שלי בחיים, אבל לא ראיתי אותם שוב.²

לש"ל לא היה מושג איפה הוא ומה יקרה לו ולמשפחתו. עברו כמה ימים עד שהתחיל לקלוט את המציאות הקטלנית של אושוויץ. מצד אחד, דומה שש"ל ויהודים הונגרים רבים אחרים באמת לא ידעו על אושוויץ בגלל הראשון של הגירושים; מצד שני, בהונגריה היה מידע על רדיפת היהודים מאז עלו הנאצים לשלטון, ועל הרצח ההמוני של היהודים מאז 1941. איך הגיע המידע להונגריה, וליתר דיוק – אילו פרטים היו ידועים?

¹ Robert Rozett, *The Relationship between Rescue and Revolt: Jewish Rescue and Revolt in Slovakia and Hungary during the Holocaust* (PhD diss., The Hebrew University of Jerusalem, 1987).

² עדותו של ש"ל, פרוטוקול 114, DEGOB, <http://degob.org/index.php?showjk=114>.

יהודה באואר היה מן החוקרים הראשונים – אולי אפילו הראשון שבהם – שהבחינו בין מידע על השואה ובין ידע עליה.³ הבחנה זו ממלאת תפקיד חשוב בהסבר של הסתירה בין המידע שהיה זמין בהונגריה ובין אי-המודעות של יהודים הונגרים רבים למה שציפה להם עם תחילת הגירוש השיטתי באמצעי מאי 1944.

המידע על רדיפת היהודים בידי הנאצים הגיע להונגריה זמן קצר לאחר שהחלה. האירועים בגרמניה, מן החרם של 1 באפריל 1933 עד ליל הבדולח בנובמבר 1938, וכן דבר קיומם של מחנות ריכוז לפני המלחמה והתנאים השוררים בהם, היו נחלת הכלל בין השאר בזכות מאמרים בנושאים אלו שהתפרסמו בעיתונים ברחבי העולם עוד לפני המלחמה. כך היה גם בהונגריה. למשל, סוכנות הידיעות ההונגרית פרסמה ידיעה על ליל הבדולח יומיים בלבד לאחר המאורע וציינה שעל היהודים הוטל בעקבותיו קנס של מיליון רייכסמרק.⁴ כפי שהראה לסלו קרשאי, עם התקדמות המלחמה פרסמה העיתונות ההונגרית מידע רב על היבטים מסוימים של רדיפת היהודים, כמו סימונם בטלאי הצהוב, הקמת הגטאות, הסבל והמוות בגטאות, גיוס יהודים לעבודת כפייה והגירושים הרבים. רבים מן הדיווחים נוסחו במונחים אנטישמיים. קרשאי טוען שבסוף 1942 כבר היה יכול כל אדם ללמוד מן התקשורת לא מעט על השמדת היהודים, ומנהיגים הונגרים רבים ידעו אף יותר.⁵

בקיץ 1941 גירשו ההונגרים לאוקראינה יהודים שלא הייתה להם לכאורה אזרחות הונגרית, ובקמניץ-פודולסקי (Kamenets-Podolskiy) וסביבותיה רצחו הגרמנים כ-23 אלף יהודים, מהם כ-16 אלף שגורשו מהונגריה, במבצע הגדול הראשון של רצח יהודים בירי. במשך חודשים רבים אחר כך נשלחו עוד יהודים אל מחוץ לגבולות הונגריה. חדשות על הרצח בקמניץ-פודולסקי הגיעו להונגריה בכמה דרכים. רנדולף ל' בראהם המנח פרסם את עדותו של נהג יהודי, גאבור מרמלשטיין, שהוא ועוד יהודי אחד, בלה ויינברגר, ראו את הרצח כשהובילו תחמושת לכוחות הונגריה מבסיסם שבקושיצה (Kosice) לסטניסלבוב (Stanisławów); היום איוונו-פרנקיבסק ([Ivano-Frankivsk]). מרמלשטיין סיפק עדות מוחשית ונוגעת ללב:

כשהתקרבונו אל עיירת הגבול הפולנית קמניץ פודולסקי התחלנו לשמוע מטהי ריות. [...] קולות הירי הלכו וגברו, ועד מהרה פגשנו קבוצה של נשים. עצרנו את השיירה ושאלנו מה מתרחש בקרבת מקום. במשפטים רצוצים מקוטעים כיללות

³ ראו: Yehuda Bauer, "When Did They Know? ", *Midstream* 14, 4 (1968), pp. 51–58.

⁴ ראו בארכיון המקוון של סוכנות הידיעות ההונגרית, *Magyar Távirati Iroda (MTI)*, November 12, 1938, https://archivum.mtva.hu/news_archive/item/NEWS-YTJIZGE, rREhūT3BqOEkwQUIUUG5RUT09. אוחרו ב-10 ביוני 2021.

⁵ Ákos Fóris, "A zsidó aranka a keresztény lucernán – a dnyepropetrovszki zsidóság megsemmisítésének magyar leírása", in: Zoltán Kelemen (ed.), *Holokauszt, csend, beszéd, emlékezet, üzenet*, Szeged: Universitas Szeged Kiadó (2019), pp. 173–185. פוריש נדרש ל: "Information about the Holocaust in the Hungarian Press", *Századok* 148, 6 (2014), pp. 1365–1374. רצאה שנשא קרשאי בנושא זה ביד ושם ב-2013, "The Holocaust as Conveyed in the Hungarian Press of 1942", זמינה ביוטיוב.

ובבכי חנוק חסר מעצורים סיפרו לנו הנשים שלא הרחק משם נטבחים מאות אנשים. שאלתי אם הקורבנות יהודים, והתשובה הייתה שגם יהודים וגם פולנים נרצחים שם. המשכנו בנסיעה עוד כשלושה קילומטרים עד שהגענו אל קצה היער וראינו שם מאות אנשים פושטים את בגדיהם. האטנו ונסענו לאורך שורה של עצי תרזה עד שהיינו ממש סמוכים למסה של גופים ערומים. קו המתאר של היער החל להתעגל ופתאום נגלתה לעינינו חפירה מרובעת שאנשים עומדים בכל ארבע צלעותיה [...] [שם], במטחים חדיגונים של אש מקלע, צנחו לתוך החפירה מאות אנשים חפים מפשע. לעולם לא אשכח מה שראיתי ומה שהרגשתי: הפנים אחוזות האימה, הגופים הפסיביים, והמוני גברים, נשים וילדים ההולכים מדעת אל קברם.⁶

לא ברור אם מרמלשטיין סיפר אחר כך למישהו על חוויותיו. על כל פנים הן הותירו בו חותם עמוק, שכן מייד לאחר הכיבוש הגרמני הוא מצא מקום מסתור לו ולבנו.⁷ ואולם נוסף על מרמלשטיין היו עוד עדים יהודים שחזרו להונגריה וסיפרו את סיפוריהם. כמה אלפי יהודים מגורשים הצליחו לשוב להונגריה.⁸ שניים מהם היו אחותה וגיסה של האנזי ברנד. בעלה, יואל, החל לעסוק בהצלה כשפעל להחזיר את בני הזוג מאזור קמנץ-פודולסקי. בעדותה סיפרה האנזי ברנד מה הם למדו מהם ואיזה רושם עשה הדבר עליה ועל יואל:

הם הביאו לנו את עדויות הראייה הראשונות על מה שקורה בקמנץ-פודולסקי והם סיפרו לנו על יהודים שנאלצו לחפור את הקבר שלהם עצמם ועל אנשים שנקברו חיים. מובן מאליו שזה השפיע עלינו מאוד, וכשאני אומרת שאנחנו היינו מזועזעים, אז אני לא אמרתי שום דבר. ככה החלטנו שמוכרחים לעשות משהו. [...] [ו]כשהתחילו הציונים להתארגן לעזור לפליטים, אז אנחנו היינו גם ביניהם.⁹

פרץ רבס, ממנהיגי תנועת מכבי הצעיר בסלובקיה, שעבד בצמוד לבני הזוג ברנד בהצלת היהודים ובהנהגת הנוער הציוני בהונגריה, כתב אף הוא בזיכרונותיו על הרושם שעשו הידיעות על הטבח בקמנץ-פודולסקי:

⁶ Gábor Mermelstein, "A Jew in a Motorized Company of the Hungary Army", in: Randolph L. Braham (ed.), *The Wartime System of Labor Service*, New York: City University of New York (1995), pp. 5–6. מצוטט בתוך: רוברט רוזט, **צבא עבדים: פלוגות העבודה היהודיות בחזית המזרח 1941–1945** (תרגום: סמדר מילוא), ירושלים: יד ושם (2019), עמ' 183–184.

⁷ רוזט, **צבא עבדים**, עמ' 192.

⁸ Kinga Frojimovics, *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*, Jerusalem: Yad Vashem (2007), pp. 104–146.

⁹ ריאיון עם האנזי ברנד לסרט "שואה" (בעברית), <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1003911>; לתמליל הריאיון (באנגלית) ראו: *United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA)*, RG-60.5002, https://collections.ushmm.org/film/findingaids/RG-60.5002_01_trl_en.pdf, אוחר ב־31 במאי 2021.

העדויות של אלה שהצליחו להימלט ולחזור להונגריה זעזעו אמנם את הקהילה היהודית שם, אך יהודיה המשיכו לדבוק באמונתם, שלא יאונה רע לאזרחי הונגריה בעלי הדת היהודית.¹⁰

בינואר 1942, כמה חודשים לאחר הרצח העיקרי בקמנץ-פורדולסקי, ביצעו חיילים הונגרים טבח המוני בנובי סאד (Novi Sad) שבסרביה. רצח זה של יהודים וסרבים נודע ברבים, בייחוד כיוון שרשויות הונגריה עשו מאמץ מסוים להעמיד את הפושעים לדין. ואולם לא התקיים משפט משום שהגרמנים סייעו לפושעים לברוח לאוסטריה.¹¹

מידע על הרצח ההמוני של יהודים בחזית המזרח הגיע להונגריה הן מעובדי כפייה יהודים הן מחיילים הונגרים ששירתו שם. בכמה זיכרונות ועדויות אנשי שירות העבודה מציינים בפירוש את נושא המידע ומסירתו לאחרים. מקצתם היו עדים לרצח, היו ששמעו עליו מיהודים מקומיים, ואחרים נתקלו בקברי אחים ובראיות אחרות להשמדה.¹² שמואל שטרן כוכבי, למשל, שמע על רצח יהודים במזרח הכבוש בזמן שהיה מגויס לשירות העבודה שם. כשחזר הביתה ניסה לשווא להזהיר את ידידיו ואת משפחתו. כמו מרמלשטיין, מייד כשכבשו הגרמנים את הונגריה הוא מצא מקום מסתור לו ולאָחיו.¹³ עובד אחר, יהושע צבי נוימן, יצר קשר עם מרגיט שלכטה (Margit Slachta), מייסדת מסדר הנזירות הקתולית לעבודה סוציאלית (ולימים חסידת אומות העולם), בזמן חופשתו משירותו בחזית המזרח ודיווח לה על היחס כלפי יהודי הונגריה שגורשו לגליציה.¹⁴

יודית פיהוריק חקרה יומנים של חיילים הונגרים בחזית המזרח והיא מדגימה באמצעותם שאף על פי שלא כל החיילים ידעו על רצח היהודים, למקצתם הייתה ידיעה טובה למדי.¹⁵ כריסטיאן אונגווארי (Krisztián Ungváry) מרחיק לכת אף יותר מפייהוריק ומראה שהידיעות על השמדת היהודים היו נפוצות מאוד בצבא הונגריה כבר בשנת 1941.¹⁶ ברור שהיו חיילים שחזרו לחופשות הביתה וסביר להניח שהם דיברו על חוויותיהם.¹⁷

¹⁰ פרץ רבס, מול נחשולי הרוע, קיבוץ דליה: הוצאת מערכת (2001), עמ' 145.

¹¹ Árpád von Klimó, "1956 and the Collapse of Stalinist Politics of History: Forgetting and Remembering the 1942 Újvidék/Novi Sad Massacre and the 1944/45 Partisan Retaliations in Hungary and Yugoslavia (1950s–1960s)", *Hungarian Historical Review* 5, 4 (2016), pp. 739–766.

¹² רוזט, צבא עבדים, עמ' 185–189.

¹³ שם, עמ' 192.

¹⁴ שם, עמ' 191.

¹⁵ יודית פיהוריק, "החיילים ההונגרים והיהודים בחזית המזרח, 1941–1943", יד ושם – קובץ מחקרים לה, 2 (תשס"ז), עמ' 63–89.

¹⁶ Ádám Kerpel-Fronius, "Ungváry, Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet, 2015", *The Hungarian Historical Review* 5, 1 (2016), pp. 215–217.

¹⁷ בכמה עדויות עובדי כפייה בחזית המזרח לשעבר מדברים על חיילים שחזרו הביתה לחופשה והביאו להם מכתבים; ראו למשל: רוזט, צבא עבדים, עמ' 177–180.

לאחרונה נדרש אקוש פוריש לנושא המידע על הרצח ההמוני של יהודים שהגיע להונגריה דרך חיילים הונגרים. חיילים רבים היו עדים לרצח היהודים בדנייפרופטרובסק (Dnepropetrovsk) באוקטובר 1941. יוז'ף קרישטון (József Kriston), סמל ששירת בחזית המזרח, הגיש את יומנו, שכלל תיאור של אקציית הרצח, לתחרות שנערכה בחסות צבא הונגריה. היומנים ה"טובים" ביותר פורסמו, ויומנו היה אחד מהם. הוא ראה אור ב־3 בפברואר 1943, אבל זמן קצר אחר כך הועמד קרישטון לדין על גילוי מכוון של מידע מסווג – בין השאר, כך נראה, בגלל הקטעים שכתב על דנייפרופטרובסק. הוא לא נענש, אבל הקטעים הבעייתיים הושמטו, וכל העותקים הלא־מצונזרים שכבר פורסמו הוחרמו. לא ברור כמה אנשים קראו את היומן שלו, אבל הוא היה זמין לפחות כמה שבועות.¹⁸

בודפשט נעשתה צינור חשוב מאוד להעברת מידע על מאורעות השואה לפני הכיבוש הגרמני, בייחוד העברת מידע שהתקבל מפליטים ומפעילים יהודים בסלובקיה לשווייץ וליישוב. רוני שטאובר, כמו אחרים, ייחד בתחילת שנות התשעים מאמר לפעולות המידע של ועדת העזרה וההצלה בבודפשט בהנהגת קסטנר ואוטו קומוי, פעולות שגם בני הזוג ברנד ופרץ רבס היו מעורבים בהן.¹⁹ במחקר שעשיתי אני עצמי בתחילת שנות השמונים גיליתי במסמכי של ריכרד ליכטהיים מסמך מ־13 במאי 1942 שמעיד על המידע המוקדם ביותר שקיבל על גירוש יהודי סלובקיה מאדם שהצליח להימלט מבודפשט זמן קצר קודם לכן.²⁰ ארנסט אבלס מקבוצת העבודה הסלובקית המחתרנית למחצה שהה בהונגריה לקראת סוף 1942 וניסה לגייס כסף לתוכנית אירופה, התוכנית לעצירת הגירושים מכל אירופה לפולין. הוא פגש מנהיגים יהודים הונגרים ודיבר בפרוטרוט על הגירושים ועל גורל היהודים המגורשים. אף על פי שהתקשה לגייס כספים, בסופו של דבר נתנה לו קבוצת מנהיגים אורתודוקסים כסף. אבל הם אמרו לו שהוא לא היה צריך לספר סיפורי סבתא כדי לגייס את הכסף.²¹ בקיץ הבא, בשנת 1943, נועדו נציגים מכמה תנועות נוער ציוניות בצ'ילברץ (Csillebér) שבגבעות בודה. הם שמעו שם דיווחים מפליטים מפולין ומסלובקיה על הרצח המתחולל שם.²² במילים אחרות, המידע ממקורות אלו על מה שקורה ליהודים מחוץ להונגריה היה רחוק מלהיות סוד. בעדות שמסרה האנזי ברנד לאחר המלחמה היא העריכה מה היה ידוע קודם לכיבוש הגרמני:

באותו הזמן יהדות הונגריה בעצם חייתה בשקט ובשלווה, לא הרגישה מה שמתרחש בפולניה. אומנם הם עקבו אחר מה שמתרחש בוורשה, אבל ורשה הייתה מאות

¹⁸ Fóris, "A zsidó aranka a keresztény lucernán", p. 5

¹⁹ רוני שטאובר, "תרומתה של 'ועדת העזרה וההצלה' בבודפשט להעברת מידע על גורלן של קהילות יהודיות, ינואר 1943–מרס 1944", "יהדות זמננו 8 (תשנ"ג), עמ' 135–150.

²⁰ ריכרד ליכטהיים, 13 במאי 1942, הארכיון הציוני המרכזי, S26\1587.

²¹ סימפוזיון על יהדות סלובקיה בשואה (8) 48, המדור לתיעוד בעל־פה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

²² דוד גור, "השליחיות לערי השדה מטעם תנועות הנוער הציוניות בהונגריה ב־1944", מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם II, <https://tinyurl.com/Deliveries-to-communities>, II

קילומטרים מהונגריה, והם לא האמינו שזה יכול לקרות גם בהונגריה. אז אומנם לא ידעו על הקרמטוריום, אבל שמעו וידעו על הריגה סיסטמטית של הגרמנים ושמעו שזה החלטה שהם משמידים לא רק את היהודים בגרמניה ובפולניה, אלא שאיפה שהם מגיעים זאת אומרת שזה סוף היהודים. אבל הם לא רצו לקבל את המחשבה שגם בהונגריה זה יכול לקרות.²³

ההערכה של ברנד עולה בקנה אחד עם דבריו של יהודה באואר על ההבדל בין מידע לידע. אין ספק שמקצת הידע הזמין היה זמין לכול, אבל לא בהכרח הובן בלי הקשר ואולם כשהיה הקשר רחב יותר, לעיתים נעשה המידע לידע. רבס מסביר בזיכרונותיו איך מידע גלוי, על יסוד ידע שכבר נרכש, דרבן פעילים ציונים להקים ועדת הגנה:

באחד בנובמבר אותה שנה [1943] כתבתי לנתן שוואלב²⁴ [...] באחד העיתונים החשובים הופיעה ידיעה, שעוד בחודש נובמבר תתכנס ועידה של מדינות הציר ברלין-רומא-טוקיו וגרורותיהן בנושא "מציאת פתרון לסילוק האיום היהודי באירופה", איום שמפריע לאיחוד הכלכלי והפוליטי של העמים ביבשת. גם פעילי התנועות החלוציות האחרות התריעו מפני אפשרות של החמרת המצב. בגלל חששות אלה הוקמה, לפי הצעת לשכת הקשר בקושטא, "ועדת הגנה".²⁵

לפני הכיבוש הגרמני התנהל בכתבי העת היהודיים שיח ציבורי חשוב על השמדת היהודים והקהילות היהודיות מחוץ להונגריה ועל משמעותה האפשרית. פֶּרְנַץ לאצ'ו ויצחק הרשקוביץ הציעו שניהם דוגמאות לזה במחקריהם. לאצ'ו מראה שבעמודיו של כתב העת הספרותי היהודי ההונגרי *Libanon* ובשנתון *Ararát* התנהלו מסוף שנות השלושים ואילך דיונים רבים על מה שקורה ליהודים. לאצ'ו כותב שפולופ גרינוולד עקב מקרוב אחר רדיפת היהודים בגרמניה מיום שעלו הנאצים לשלטון. עד 1942 כתב על גטאות, על גירושים, על יישוב מחדש של יהודים בטרנסניסטריה ועל "המקום של יהדות אירופה הגוססת".²⁶ ארנו צבי סילאג'י, חבר ועדת העזרה וההצלה, נדרש אף הוא לרצח. ב-1943 כתב על "הגיהינום של יהדות מזרח אירופה" ועל "העשב שהתחיל לצמוח על מיליוני הקברים החדשים בגלות".²⁷

רצח היהודים נידון גם בחוגים רבניים. הרשקוביץ כתב על גיליון מיוחד של "תלפיות" שהתפרסם ב-27 בפברואר 1944, שבועות אחדים לפני כניסת הגרמנים להונגריה. הוא

²³ הריאיון עם האנזי ברנד, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1003911>.

²⁴ שוואלב היה נציג תנועת החלוץ בזנבה.

²⁵ רבס, מול נחשולי הרוע, עמ' 124; גם ה"ניו יורק טיימס" פרסם אז ידיעה על הוועידה המוצעת בתגובה לוועידת בעלות הברית במוסקבה: "Tokyo Names Nov. 15 For Axis Conference; Meeting of Greater East Asia Puppets Is Also Scheduled", *New York Times*, November 6, 1943, p. 7, <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1943/11/06/85130394.html?pageNumber=7>, אוחזר ב-14 ביוני 2021.

²⁶ Ference Laczó, *Hungarian Jews in the Age of Genocide: An Intellectual History, 1929–1948*, Leiden and Boston: Brill (2016), p. 94

²⁷ שם, עמ' 64.

הסביר שבמסגרת הוויכוח על השאלה אם יש הצדקה שמנהיגים רבניים יעזבו את הונגריה הזכיר הרב הראשי של ואץ (Vác), רבי ישעיה זילברשטיין, את הרצח ההמוני של יהודים באוקראינה. הרשקוביץ האמין שהוא התכוון לרצח בקמפן-פודולסקי, אבל ייתכן שרמז להשמדה הנרחבת שראו עובדי כפייה ואחרים.²⁸

קשה לשפוט עד כמה התפשטו בהונגריה המידע והידע על הרצח במחנות בכלל ובאשוויץ בפרט ואילו פרטים בדיוק היו ידועים. אבל היה לפחות מקור אחד שדיבר על כך בביורור לפני קהל עוד לפני הכיבוש. חייקה קלינגר, ממנהיגות השומר הצעיר בבנדין (Będzin), הייתה לימים גם ממנהיגות הארגון היהודי הלוחם (אי"ל; ŻOB), שארגן מרד בזמן חיסול הגטו באוגוסט 1943. הגסטפו מצא את קלינגר בבונקר עם אקדח בארנקה והיא נעצרה ועונתה. ואולם היא לא נרצחה כיוון שהגרמנים תכננו לשלח אותה אל מותה באשוויץ. קלינגר הצליחה להימלט והסתתרה במשך שלושה חודשים בביתן של שתי משפחות פולניות בכפר דונברובקה (Dąbrowka). בזמן שהותה במחבוא חיברה יומן על המאורעות שהשתתפה בהם ושהייתה עדה להם בגטו בבנדין. בדצמבר נמלטה עם חברים אחרים מהשומר הצעיר לסלובקיה. שם היא סיפרה לעמיתיה בתנועות הנוער על מרד גטו ורשה ועל מה שקרה בבנדין. בינואר 1944 היא הוברחה לבודפשט ובמרוץ הגיעה עם אחרוני העולים מהונגריה לארץ ישראל, וגם שם מסרה עדות.

ב־19 בינואר 1944 הציגה קלינגר לפני קבוצת אנשי השומר הצעיר בהונגריה דוח מזעזע.²⁹ עשרות שנים אחר כך, ב־2011, פרסם אביהו רונן, בנה של קלינגר וחוקר שואה בעל שם, מחקר עומק על אימו – "נידונה לחיים". על פי יומנה של קלינגר ומחקרו של רונן אפשר לקבוע מה ידעה קלינגר ומכאן מה סיפרה לאנשים שפגשה בסלובקיה ובהונגריה.

מלבד העובדה שהיא חיה בבנדין והייתה עדה לגירושים משם, ואף חוותה על בשרה את אכזריות הגסטפו, קלינגר ידעה לא מעט גם על ההשמדה הנרחבת של היהודים, שעליה שמעה כמעט בזמן אמת. היא כותבת שעל השמדת היהודים במחנות שמעה לראשונה באביב 1942 ממרדכי אנילביץ', שנשלח מוורשה לבנדין כנציג הנהגת השומר הצעיר. ביומנה כתבה:

מרדכי סיפר על אודות תא הגזים, המחסל מדי יום ביומו אלפי יהודים. על כך שוֹרְטֵגָאוֹ – היא כבר יודנריין. כיצד מתהווה המוות בחנק. זוועה תקפה [אותנו]. שערות הראש סמרו. המגמה להשמדה כוללת של כל היהדות הייתה ברורה למדי. [הוא סיפר] על אודות השתתפות המיליציה בגירושים, על המעשים המחפירים של הקהילות היהודיות.³⁰

²⁸ יצחק הרשקוביץ, "עלבון הצורה הגדול הזה": גילויים חדשים על פולמוס בריחת הרבנים מבודפשט תש"ד, יד ושם – קובץ מחקרים לז, 1 (תשס"ט), עמ' 89–110.

²⁹ חייקה קלינגר, אליכם אני כותבת: היומנים המקוריים, בנדין 1943 (תרגום: אלכסנדר נצר), ירושלים: יד ושם (2016), עמ' 91.

³⁰ שם.

המידע של אנילביץ', שכלל גם חדשות על רצח המוני בירי בוויילנה, היה מזעזע, אבל לאמיתו של דבר קלינגר וחבריה כבר שמעו על רצח בגו. כמה חודשים קודם לכן, בפברואר 1942, שמעו קלינגר ואחרים דוח מפי מיכאל לאסקר מן היודנרט של בנדין, שהסתמך על מה ששמע מאדם שנמלט מחלמנו. באותו זמן, על כל פנים, קלינגר וחבריה לנשק לא היו מסוגלים לתפוס שהרצח בחלמנו בישר מסע צלב להשמדת כל היהודים.³¹

כשכתבה ביומנה על תקופת מעצרה בקיץ 1943 ציינה קלינגר:

אינני מאמינה במה שנקרא בשפה העממית: חיים שלאחר הקרון. אינני מאמינה שיהודים חיים באושוויץ, ואם כן – ודאי רק מעטים. איזו סקרנות משגעת דוחפת אותי – לראות, להיווכח מה מתהווה שם באותו אושוויץ. אני בטוחה כי זוהי טרבלניקה שנייה. [...] מאושוויץ טרם יצא אדם חי. לא, לאושוויץ לא אסע, אקפוץ מקרון אפילו אם איהרג, אתאבד, אגמור כמו כלב. אך לאושוויץ לא אסע – כך נשבעתי ביני לביני.³²

באותו קיץ כבר ידעה קלינגר שאושוויץ הוא אתר רצח כמו טרבלניקה ושכמעט איש לא שרד שם. מניין ידעה הרבה כל כך על שיטת הפעולה של אושוויץ? כבר בסתיו הקודם, כשהכינו קבוצת יהודים מבנדין להחלפה באזרחים גרמנים שנתפסו בשטחים שבשליטת בעלות הברית, הסביר משה מרין, ראש היודנרט האזורי המרכזי, שבאושוויץ ממיתים יהודים בגו.³³

ברור שעד שהגיעה קלינגר לבודפשט בינואר 1944 היא כבר יכלה לספר למאזיניה על גטאות, על עבודת כפייה, על עינויים של הגסטפו, על גירושים, על רצח המוני בירי ועל חנק במשאיות גז ובמחנות השמדה, וכן על "תנורים" באושוויץ. וזה אכן מה שסיפרה. נוסף על כך השמיעה ביקורת קשה ביותר על מנהיגים יהודים ועל אירועים בבנדין.

ברור גם שהמידע שמסרה נפוץ מחוץ לחוגי השומר הצעיר, שלפניהם דיברה בינואר 1944 בבודפשט. מאמצע 1943 ואילך שלחו חברי תנועות הנוער הציוניות שליחים לערים ועיירות ברחבי הונגריה להזהיר את חבריהם ולדאוג שיתארגנו טוב יותר. לפני הכיבוש הגרמני שוגרו תשעה שליחים ל-34 מקומות, ואחרי 19 בינואר 1944 הם היו חמושים במידע נוסף שמסרה קלינגר. מ-19 במרץ עד 30 ביוני ביקרו 77 שליחים ב-141 מקומות.³⁴ חנה גנץ, למשל, ממנהיגי ארגון "הבונים", נסעה לקלוז' (Cluj; קולוז'וואר [Kolozsvár])

³¹ אביהו רונן, נידונה לחיים: יומניה וחייה של חייקה קלינגר, חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה (2011), עמ' 142–143.

³² קלינגר, אליכם אני כותבת, עמ' 62–63.

³³ רונן, נידונה לחיים, עמ' 238.

³⁴ דוד גור, אחים להתנגדות ולהצלחה: המחתרת של תנועות הנוער הציוניות בהונגריה בעת מלחמת העולם השנייה, תל אביב: העמותה לחקר תנועות הנוער הציוניות בהונגריה (2004), עמ' 9, 61.

מייד לאחר הכיבוש כדי לסייע ליהודים להימלט לרומניה או להצטרף למחתרת בבודפשט. מנהיגי הקהילה היהודית זלזלו בדבריה ונאמר לה שהיא זורעת תבהלה ופחד.³⁵

סיכום

מה אפשר ללמוד מכל זה? לפני הכיבוש הגרמני הגיע להונגריה בערוצים שונים מידע לא מבוטל, ואפילו מפורט למדי, על הרצח. היה ידע, ולפעמים הוא הניע אקטיביזם שהוביל למאמצים להצלת חיים. ואולם מסיבות שונות, בקרב יהודים הונגרים רבים ובהם כמה מנהיגים, בתקופת גל הגירושים הגדול הראשון באביב ובראשית הקיץ של 1944, המידע לא בהכרח הצמיח ידע.

הדיון המחקרי על הגורמים הנסיבתיים והפסיכולוגיים למצב זה בהונגריה עדיין נמשך ואי אפשר לעסוק בו כאן במלואו. אף על פי כן, חשוב לציין שהנושא של הפיכת המידע לידע בהונגריה הוא חלק בלתי נפרד מדיון רחב יותר שיהודה באואר מילא בו תפקיד פעיל ורבי-השפעה: הדיון בתפקיד המכריע שהיה לחוסר-התקדימיות של השואה בעיצוב התגובות אליה.

³⁵ עדותה של חנה גנץ, ארכיון בית לוחמי הגטאות, 9936.